

Кримінальне процесуальне право та криміналістика

Сенченко Надія Миколаївна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального
права та правосуддя
Чернігівського національного
технологічного університету

**ЩОДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ
СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ
ПРОВАДЖЕННІ**

Анотація: Статтю присвячено окремим особливостям призначення, проведення судово-психіатричної експертизи, з'ясовано предмет та об'єкти цього виду експертизи, а також визначено суб'єктів, які уповноважені її проводити. Досліджено питання співвідношення судово-психіатричної та судово-психологічної експертиз, а також обґрунтовано необхідність реорганізації судово-психіатричної експертизи у комплексну судову психолого-психіатричну.

Ключові слова: експерт, судово-психіатрична експертиза, примусові заходи медичного характеру, комплексна психолого-психіатрична експертиза.

**ОБ ОТДЕЛЬНЫХ ВОПРОСАХ НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ
СУДЕБНО-ПСИХИАТРИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В УГОЛОВНОМ
ПРОИЗВОДСТВЕ**

Аннотация. Статью посвящено отдельным особенностям назначения, проведения судебно-психиатрической экспертизы, обосновано предмет и объекты этого вида экспертизы, а также определено субъектов, которые уполномочены ее проводить. Исследовано вопросы соотношения судебно-психиатрической и судебно-психологической экспертиз, а так же обоснована необходимость реорганизации судебно-психиатрической экспертизы в комплексную судебную психолого-психиатрическую.

WITH REGARD TO SPECIFIC QUESTIONS FOR APPOINTMENT AND JUDICIAL-PSYCHIATRIC EXAMINATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Annotation: The article is devoted to specific features of the appointment, realization of judicial-psychiatric examination, the subject and objects of this type of examination are found out, and the subjects which is authorized to conduct it is identified. The question of the correlation of judicial-psychiatric and judicial-psychological examinations is researched, as well as the necessity of reorganization of judicial-psychiatric examination into a complex judicial psychological-psychiatric is grounded.

Key words: expert, judicial-psychiatric examination, compulsory measures of medical nature, complex psychological-psychiatric examination.

Вступ. Чинним кримінальним і кримінальним процесуальним законодавством передбачено систему норм, спрямованих на об'єктивне й гуманне вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням інтересів осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, страждаючи на психічні хвороби або маючи інші психічні розлади, що зумовлюють потребу в застосуванні примусових заходів медичного характеру чи примусового лікування.

За законодавством України кожна особа вважається осудною, якщо не доведено інше. У разі виникнення сумнівів у психічній повноцінності особи, слідчий або прокурор зобов'язані залучити експерта з метою призначення судово-психіатричної експертизи. Проведення судово-психіатричної експертизи передбачає втручання у особисте життя людини, розголошення інформації про стан її психічного здоров'я. Проте, дана слідча дія є обов'язковою у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру та є гарантією захисту підозрюваного (обвинуваченого), якщо процесуальний стан особи вже визначений. Головною метою такої експертизи є визначення психічного стану особи, що у подальшому може вплинути на визнання її неосудною та звільнення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, від відбування покарання.

На сьогодні спостерігається достатня кількість зловживань з боку підозрюваних та обвинувачених, які розуміють можливість звільнення від відбування покарання та імітують наявність у них психічних вад. Зловживань є багато і з боку органів досудового розслідування та суду, які дуже часто легковажно відносяться до виявлених відомостей, що викликають сумніви у психічному здоров'ї таких осіб, та не бажають залучати експертів-психіатрів до кримінального провадження.

Окремі питання призначення, підготовки до проведення та проведення судово-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні досліджували багато науковців, зокрема: Гуськова А. Г., Загожий Л., Чугаєв А., Колесник В. А., Сенченко Н. М., Ілейко В. Р., Каніщев А. В. та ін.

Віддаючи належне працям вчених, які досліджували питання співвідношення судово-психіатричної та судово-психологічної експертиз, а також інші окремі аспекти даної тематики, можна стверджувати, що на даний час залишається невирішеною ще достатня кількість дискусійних питань стосовно призначення та проведення судово-психіатричної експертизи.

Постановка завдання. На науковому рівні дана тема найчастіше досліджується у загальному, а тому на сьогодні досі залишаються невирішеними питання про повний перелік джерел інформації, що може свідчити про психічну неповноцінність особи. Також не має єдиної точки зору у науковій літературі і стосовно співвідношення судово-психіатричної та судово-психологічної експертиз. Метою статті є комплексне дослідження питань призначення, підготовки до проведення та проведення судово-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні.

Результати дослідження. Питання проведення судово-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні регулюються положеннями Кримінального процесуального кодексу України (загальні положення щодо проведення експертизи та спеціальні норми про проведення психіатричної експертизи), Законом України «Про судову експертизу» від 25. 02. 1994 № 4038-ХІІ, Порядком проведення судово-психіатричної експертизи,

затвердженим Наказом МОЗ України від 08. 10. 2001 № 397, та іншими нормативно-правовими актами.

В Україні на законодавчому рівні закріплено принцип презумпції психічного здоров'я. Так, відповідно до ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу» кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України [1]. З цього положення законодавства можна зробити висновок, що в Україні діє презумпція осудності. Отже, кожна особа вважається осудною, якщо інше не буде встановлено у порядку, передбаченому законодавства. Усі сумніви щодо осудності особи вирішуються шляхом проведення судово-психіатричної експертизи.

Серед науковців існує думка, що судово-психіатрична експертиза може проводитись і до початку кримінального провадження. Проте, відповідно до Кримінального процесуального законодавства України експертиза є різновидом слідчих (розшукових) дій. Досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань; здійснення досудового розслідування без внесення відомостей до зазначеного реєстру не допускається (єдиним винятком є проведення огляду місця події у невідкладних випадках). Саме тому судово-психіатрична експертиза може бути призначена тільки після того як кримінальне провадження буде розпочате у встановленому законом порядку.

Слідчий та прокурор зобов'язані залучити експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи у випадках, визначених Кримінальним процесуальним кодексом України (далі - КПК України). Відповідно до ч. 1 ст. 242 КПК України експертиза проводиться за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Так, психіатрична експертиза повинна бути призначена у випадку, якщо будуть встановлені обставини, які дають підстави

вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або після вчинення кримінального правопорушення в осудному стані захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Відповідно до ч. 1 ст. 509 КПК України такими обставинами, зокрема, є: 1) наявність згідно з медичним документом у особи розладу психічної діяльності або психічного захворювання; 2) поведінка особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння або після нього була або є неадекватною (затямарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо) [2]. Даний перелік обставин не є вичерпним.

Так, у науковій літературі зазначається, що сумніви про осудність можуть виникнути внаслідок незвичайного характеру протиправних дій та поведінки, після вчинення суспільно небезпечного діяння особи під час розслідування. Сумніви також можуть бути обумовлені різного роду медичними документами, зокрема, випискою із історії хвороби або довідкою з медичної установи, в якій вказано, що така особа знаходилась на лікуванні або була доставлена у порядку швидкої госпіталізації, довідками із психоневрологічного диспансеру про те, що вона знаходилась на лікуванні і подальшому обліку, довідками про травми голови, контузії мозку і т.п. [3, с. 63]. Також, на нашу думку, сумніви можуть бути обумовлені наявністю відомостей про те, що підозрюваний (обвинувачений) навчався у школі (інтернаті) для розумово відсталих дітей; про звільнення особи від проходження військової служби через наявність у неї психічного розладу тощо.

Також фахівці у галузі кримінального процесуального права вважають, що одним із джерел отримання інформації про можливу наявність у підозрюваного (обвинуваченого) психічного захворювання, є показання його родичів. Однак показання родичів про психічну повноцінність особи, щодо якої проводиться слідство, не завжди бувають об'єктивними і можуть носити подвійний характер [4, с. 104]. Так, родичі можуть навмисно вказувати про наявність психічної хвороби, якої насправді особа не має, або ж стверджувати,

що підозрюваний хворіє на більш тяжку психічну хворобу, ніж у нього є у дійсності. Такі показання можуть надаватися з метою допомогти своїй близькій людині уникнути реального відбування покарання. Також не можна залишати поза увагою випадки, коли родичі можуть приховувати наявність у підозрюваного психічного захворювання, про яке вони знають. Неправдиві свідчення про відсутність психічного захворювання можуть надаватися такими особами через небажання розголошувати відомості про наявність у їх родича психічного захворювання, оскільки це, на їх думку, може spaплюжити честь і гідність їхньої родини, або ж, наприклад, з метою сприяння реальному відбуванню покарання такою особою, щоб позбутися його хоча б на певний час (психологічна або фінансова неспроможність більше доглядати за психічно хворою особою; корисливість – з метою вчинення різноманітних махінацій з рухомим та нерухомим майном свого психічно хворого родича у період відбування ним покарання). На нашу думку, окрім показань родичів джерелами такої інформації можуть бути і показання сусідів такої особи, її друзів, колег по роботі тощо. Також джерелом отримання інформації можуть бути показання самого підозрюваного (обвинуваченого). Проте, до таких показань необхідно ставитися критично та ретельно перевіряти їх, оскільки підозрювані можуть навмисно інформувати про наявність у них психічних захворювань, які насправді відсутні, з метою уникнення покарання. Серед науковців існує багато суперечок щодо того, чи можна вважати показання підозрюваного (обвинуваченого), щодо якого існують підстави вважати, що у нього наявні психічні захворювання, джерелом доказів. На нашу думку, показання підозрюваного, які були дані ним у період наявності у нього психічного захворювання, не можуть вважатися джерелом доказів. Проте, показання такої особи можуть містити відомості, які нададуть змогу краще зрозуміти ті чи інші обставини справи. Доцільно погодитись з думкою фахівців у даній сфері, які наголошують на тому, що допит особи з психічними захворюваннями повинен проводитись з певними особливостями. Адже, якщо психічно хвора особа, яка підозрюється або притягується як обвинувачена, може бути допитана в якості

вказаного суб'єкта лише в той період, коли вона у стані усвідомлювати і контролювати значення своїх слів, інакше руйнується одне з умов допустимості показань обвинуваченого в якості доказів – вільно викладати свої пояснення, що є гарантією реалізації права на захист [5, с. 139]. Важливо встановити психологічний контакт з такою особою. Тон допиту психічних хворих має бути спокійним. Ні в якому разі не повинні мати місце емоційна напруга, окрики, намагання звинуватити цю особу в непослідовності [6, с. 23].

Проте, докази, отримані із показань підозрюваного (обвинуваченого), щодо якого виникли сумніви у його осудності, у окремих випадках все ж таки можуть визнаватися допустимими. Такими випадками є, наприклад, показання підозрюваного, який на момент вчинення суспільно небезпечного діяння, перебував у стані неосудності або обмеженої осудності, а на момент дачі показань перебуває у осудному стані.

Слід зупинити увагу на ознаках, які можуть свідчити про наявність у особи психічного розладу. Так, інформацію про наявність у особи психічного захворювання можна отримати на основі дослідження особливостей таких ознак: а) освіта, культурний рівень, навчання; б) потреби, інтереси, захоплення; в) мова; г) зовнішній вигляд; д) стан здоров'я; е) неблагополучна спадковість та сімейні відносини; є) психотравмуючі ситуації, пережиті раніше; ж) вік; з) поведінка до і після вчинення злочину; і) поведінка під час слідства [7, с. 133-134].

Отже, ознаками особи, яка страждає на психічне захворювання, можуть бути: низький рівень освіти та загального розвитку; зловживання алкогольними та наркотичними засобами; різноманітні порушення усної та письмової мови; відхилення від нормальної поведінки (може проявлятися у різкій зміні міміки, раптовий безпричинний сміх, раптова зміна сліз на сміх і навпаки, зухвала поведінка, некоординованість рухів); відомості про наявні раніше психічні захворювання або сильні психологічні травми та душевні потрясіння; особливості характеру особи (надмірна агресія, хвилювання, суїцидальні нахили і т. д.) та ін. Звичайно, наявність таких особливостей у людини не може

однозначно свідчити про відхилення у її психічному здоров'ї. Саме тому припущення слідчого або прокурора про психічне захворювання підозрюваного (обвинуваченого) не є підставою для визнання його неосудним. Неосудність може бути встановлена тільки за висновком судово-психіатричної експертизи.

Така експертиза проводиться в Українському науково-дослідному інституті соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України, центрах судово-психіатричних експертиз, відділеннях (амбулаторних, стаціонарних експертиз), які є структурними підрозділами психоневрологічних (психіатричних) лікарень, психоневрологічних диспансерів [8]. Експертне дослідження проводить лікар – судово-психіатричний експерт.

Відповідно до норм чинного законодавства судово-психіатрична експертиза може проводитись амбулаторно (у тому числі посмертно), стаціонарно, у судовому засіданні [8]. Амбулаторна експертиза може проводитись у кабінеті слідчого, суді, слідчому ізоляторі, експертній установі (підрозділі). Термін її становить до 30 діб з моменту отримання всіх відповідних матеріалів. Стаціонарна експертиза підозрюваного (обвинуваченого) проводиться в експертній установі (підрозділі) за наявності рішення суду про призначення відповідної експертизи. Термін проведення – до 30 діб. При проведенні експертизи в суді експерт оголошує акт експертизи в судовому засіданні.

Предметом судово-психіатричної експертизи є визначення психічного стану особи у конкретний проміжок часу щодо певних обставин. Об'єктами такої експертизи у кримінальному провадженні можуть бути підозрювані, обвинувачені, потерпілі, щодо яких виникли сумніви у їх психічній повноцінності. Також об'єктами дослідження судово-психіатричного експерта є матеріали кримінального провадження, медична документація, а також інші документи та інформація стосовно психічного стану особи, якій призначена експертиза.

Під час проведення судово-психіатричної експертизи перед експертом ставляться такі запитання: 1) чи мав психічний розлад підозрюваний

(обвинувачений) на час вчинення суспільно небезпечного діяння, у вчиненні якого його підозрюють; 2) якщо підозрюваний мав такий психічний розлад у визначений проміжок часу, то до якого виду відноситься це психічне захворювання; 3) чи має підозрюваний на час проведення експертизи психічне захворювання і якщо так, то яке саме. Отже, судово-психіатричний експерт повинен не тільки встановити, чи мала особа психічний розлад у певний визначений період часу, але й конкретно назвати яке саме це було психічне захворювання (у разі встановлення його наявності у підозрюваного). Усі результати проведення експертизи оформлюються у відповідному висновку. Проте, у висновку судово-психіатричної експертизи не може бути вказано чи є осудною особа, чи ні, оскільки неосудність може встановлюватися тільки відповідним рішенням суду. Такий висновок розкриває по суті клінічну і психіатричну оцінку психічного стану особи, щодо якої можуть бути застосовані судом примусові заходи медичного характеру [9, с. 44].

Важливим етапом є підготовка матеріалів для проведення судово-психіатричної експертизи. Насамперед, необхідно зазначити, що збір таких матеріалів є обов'язком органів досудового розслідування та суду. Експерт не має права самостійно збирати матеріали для проведення експертизи. Експерт лише може звернутися до вищезазначених органів із клопотанням про надання додаткових матеріалів, необхідних для проведення дослідження. У разі якщо такі додаткові матеріали не будуть надані, то експерт має право у письмовій формі повідомити орган, який призначив експертизу, про неможливість її проведення, але обов'язково із зазначенням відповідних причин.

Працівники органів досудового розслідування або суду зобов'язані витребувати медичну документацію, яка містить відомості про стан психічного здоров'я у різноманітних закладів охорони здоров'я (звичайні лікарні, психіатричні лікарні, психоневрологічні заклади, наркологічні заклади тощо). Усі відомості про стан психічного здоров'я надаються у порядку, встановленому ст. 6 Законом України «Про психіатричну допомогу». Такі відомості становлять медичну таємницю і можуть розголошуватися тільки за

усвідомленою згодою самого хворого або його законного представника. Проте, допускається передача відомостей про стан психічного здоров'я без згоди вищезазначених суб'єктів для провадження досудового розслідування або судового розгляду за письмовим зверненням слідчого, прокурора, суду [1].

Також така інформація може бути отримана з протоколів допитів. На нашу думку, слідчий, прокурор та суд повинні також витребувати та ретельно вивчати інформацію, яка міститься у характеристиках особи з місця навчання, роботи, проживання.

Складним питанням при вивченні судово-психіатричної експертизи є її співвідношення із психологічною експертизою. Так, одні науковці вважають, що судово-психіатрична експертиза передбачає залучення, поряд із судово-психіатричним експертом, ще і психолога, а тому психологічна експертиза є складовою психіатричної. Проте, на нашу думку, такий погляд не можна вважати правильним. Так, у Порядку проведення судово-психіатричної експертизи чітко закріплено положення, відповідно до якого таку експертизу проводить саме лікар – судово-психіатричний експерт [8]. Законодавство не передбачає можливості залучення до проведення такої експертизи психолога.

Інші науковці вважають, що судово-психіатрична та психологічна експертизи є абсолютно різними видами експертиз. Ця думка, на наш погляд, є правильною та обґрунтованою. Це пояснюється тим, що психіатрія, а тому і судово-психіатрична експертиза, вивчає психічні розлади (виявляє, оцінює, діагностує, здійснює їх лікування, реабілітаційні, епідеміологічно-організаційні, профілактичні заходи та ін.) у всьому їх різноманітті, у тому числі і при розмежуванні так званої психічної норми і психічної патології з відповідною кваліфікацією варіантів норми, включаючи крайні її варіанти, а психологія, і відповідно судово-психологічна експертиза вивчає особливості психічної діяльності (оцінює, аналізує, описує та ін.) особи без психічних розладів [10, с. 55]. Отже, судово-психіатрична та судово-психологічна експертизи мають різні предмети та суб'єктів здійснення.

У ході проведення психологічної експертизи встановлюються психологічні особливості особи. Дослідження таких особливостей у подальшому може мати важливе значення для кримінального провадження. Саме тому ми вважаємо, що доцільно було б об'єднати судово-психіатричну та судово-психологічну експертизи у єдину комплексну психолого-психіатричну експертизу.

Висновки. Обов'язковою слідчою (розшуковою) дією у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру є проведення судово-психіатричної експертизи, предметом якої є визначення психічного стану особи щодо конкретних обставин у певний проміжок часу з метою подальшого визначення осудності або неосудності цієї особи. У висновку експерт повинен визначити, чи мала особа психічний розлад на час вчинення суспільно небезпечного діяння та чи страждає ця особа на психічне захворювання на час проведення експертизи. У разі встановлення наявності психічного розладу, у висновку повинна міститися інформація про те, який саме психічний розлад має особа, який він носить характер, ступінь тяжкості, динаміку тощо. Проте, у висновку судово-психіатричної експертизи не може бути однозначно зазначено, чи є осудною/неосудною особа, оскільки неосудність особи встановлюється тільки рішенням суду, яке набрало чинності.

На нашу думку, судово-психіатрична та судово-психологічна експертизи є різними видами експертиз. Перша експертиза здійснюється лікарем-психіатром і спрямована на визначення наявності у особи психічного розладу на час вчинення суспільно небезпечного діяння і на час її проведення (тобто мова йде про дослідження хворобливих станів психіки), інша ж проводиться психологом і має за мету визначення особливостей психічної діяльності особи, яка не має психічних розладів. Проте, психологічна експертиза може надати важливі відомості про особу, які можуть бути корисними у подальшому для слідства та суду. Саме тому ми пропонуємо реорганізувати судово-психіатричну експертизу у комплексну судову психолого-психіатричну та внести відповідні зміни до кримінального процесуального законодавства.

Література

1. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22. 02. 2000 № 1489-III // Офіційний вісник України. – 2000. – № 12. – с. 24. – ст. 444.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – с. 11. – ст. 1370.
3. Гуськова А. Г. Теоретические и практические аспекты установления данных о личности обвиняемого в уголовном процессе / А. Г. Гуськова. – Оренбург, 1995. – 116 с.
4. Сенченко Н. М. Поняття та передумови обов'язковості проведення судово-психіатричної експертизи / Н. М. Сенченко // Юридична Україна. – 2011. – № 12 (108). – с. 102-108.
5. Сенченко Н. М. Показання особи, яка страждає на психічне захворювання: поняття і допустимість у кримінальному процесі / Н. М. Сенченко // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 2. – с. 138-141.
6. Загожий Л., Чугаев А. Гарантии прав невменяемых в судебном разбирательстве / Л. Загожий, А. Чугаев // Советская юстиция. – 1978. – № 13. – с. 23.
7. Сенченко Н. М. Своєчасність виявлення психічного захворювання в учасників процесуальних відносин як гарантія забезпечення їх прав / Н. М. Сенченко // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 3. – с. 132-136.
8. Порядок проведення судово-психіатричної експертизи, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08. 10. 2001 № 397 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 10. – с. 275. – ст. 493.
9. Колесник В. А. Процесуальна визначеність слідчого, прокурора, суду в кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру / В. А. Колесник // Вісник академії адвокатури України. – 2013. – № 3(28). – с. 40-45.
10. Ілейко В. Р., Каніщев А. В. Науково-методичні аспекти комплексної судової психолого-психіатричної експертизи в Україні / В. Р. Ілейко, А. В. Колесник // Архів психіатрії. – 2011. – Т. 17, № 3. – с. 53–57.